

**Wetenschappelijk kader archeologisch onderzoek
Harselaar-Zuid en de Driehoek, gemeente Barneveld**

Colofon

ROB Rapportage Archeologische Monumentenzorg 118

Wetenschappelijk kader archeologisch onderzoek
Harselaar-Zuid en de Driehoek, gemeente Barneveld

Auteurs: J. van Doesburg en B.J. Groenewoudt
Eindredactie: F. ter Schegget
Illustraties en foto's: ROB, tenzij anders vermeld
Opmaak: Elvé Ex Press, Den Haag
Druk binnenwerk: Print X-Press, Amersfoort
© ROB Amersfoort, 2004

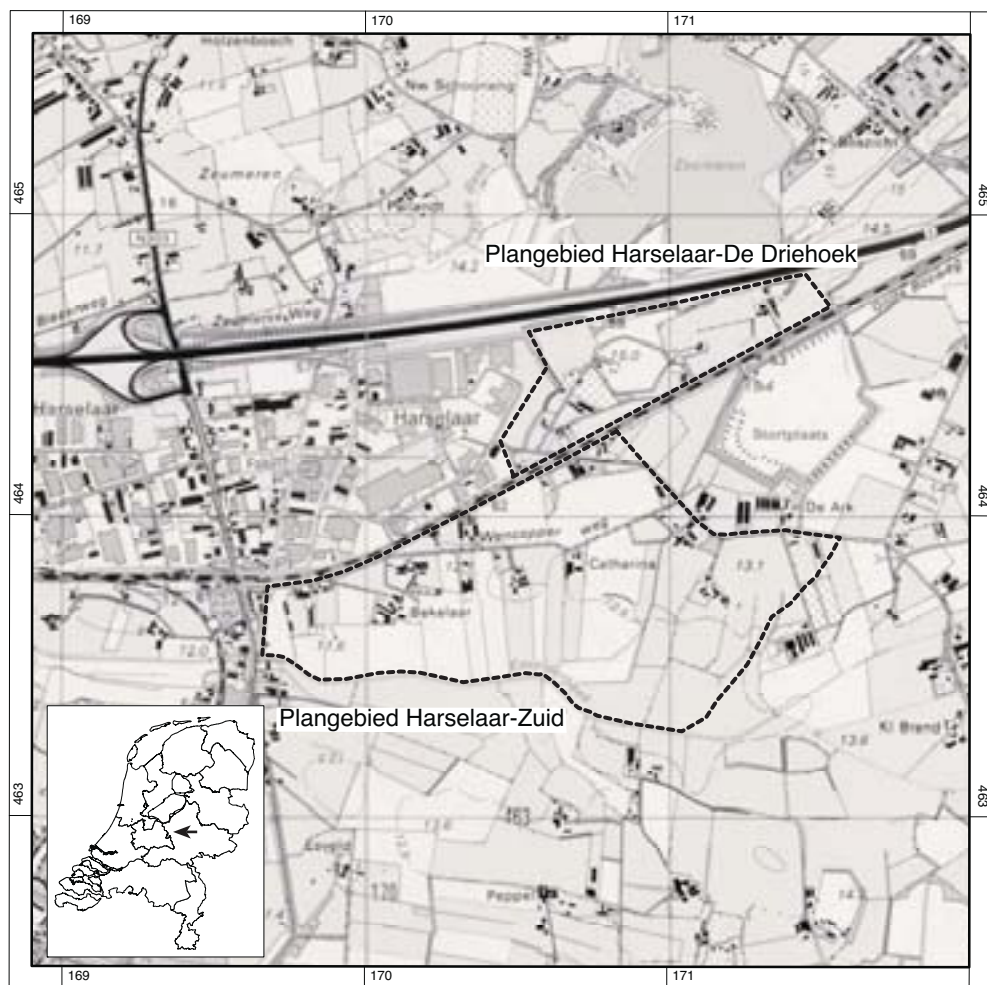
ISBN 90-5799-054-7

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.archis.nl

Inhoud

1	Inleiding	5
2	Stand van kennis en onderzoekspotentieel	7
2.1	stand van kennis	7
2.1.1	Geologie en geomorfologie	7
2.1.2	Oorspronkelijke begroeiing en bodems	7
2.1.3	Huidig landgebruik	9
2.1.4	Bewoningsgeschiedenis	9
2.2	Onderzoekspotentieel Barneveld-Harselaar-Zuid en De Driehoek	13
2.2.1	Bekende vindplaatsen	13
2.2.2	Resultaten begeleiding ontzanding 2002-2003	14
3	Probleem-, doel - en vraagstellingen	21
3.1	Probleemstelling	21
3.2	Doelstellingen	21
3.3	Vraagstellingen	22
4	Begeleiding en producten	25
	Literatuur	27

Afb. 1 De locatie van het onderzoeksgebied 'De Driehoek / Harselaar-Zuid' in de gemeente Barneveld.

1 Inleiding

Tot voor kort was de Gelderse Vallei vanuit archeologisch perspectief nog grotendeels een *tabula rasa*; een relatief onbekend gebied met slechts een beperkt aantal archeologische vindplaatsen. Waarnemingen en opgravingen – zeker van enige omvang – hebben in het verleden nauwelijks in het gebied plaatsgevonden, evenals uitgebreide inventarisaties. Een van de redenen hiervoor is dat er in het gebied in het verleden nauwelijks grootschalige woningbouw of infrastructurele werken zijn uitgevoerd die uitgebreid archeologisch onderzoek nodig maakten. Ondanks het ontbreken van grote aantallen vindplaatsen mag op grond van de paleogeografie een hoge archeologische potentie aan de Gelderse Vallei worden toegedicht. Dit komt onder andere tot uitdrukking in het kaartbeeld van de Indicatieve Kaart van Archeologische waarden (IKAW). Grote delen van het gebied hebben een hoge of zeer hoge archeologische verwachting. Dit geldt met name voor de in het gebied aanwezige hoge en brede dekzandruggen. Deze lijken in het verleden bij uitstek geschikt te zijn geweest voor bewoning.

Het zal dan ook weinig verwondering wekken dat bij grootschalige ontgrondingswerkzaamheden in 2002 op een brede dekzandrug ten noorden van de Wencopperweg in het gebied Harselaar in de gemeente Barneveld prehistorische bewoningssporen werden aangetroffen. In verschillende opgravingscampagnes werden nederzettingssporen uit de midden- en late ijzertijd en de vroege en volle Middeleeuwen onderzocht. De ontgrondingswerkzaamheden maken onderdeel uit van de ontwikkeling van het plangebied Harselaar-Zuid. Dit plangebied en het nabijgelegen plangebied De Driehoek zijn door RAAP in 2003 onderzocht. Op beide plangebieden is een inventariserend veldonderzoek (IVO) in de vorm van boringen uitgevoerd. De onderzoeken hebben uitgewezen dat er archeologische indicatoren aanwezig zijn in een gebied van 25 ha. De vondsten wijzen op bewoningresten uit de ijzertijd en de (volle) Middeleeuwen op twee dekzandruggen, goed geconserveerd onder een plaggendeck. Rondom deze ruggen bevinden zich lage, vochtige delen. Beide gebieden zullen met proefsleuven verder worden verkend.

De ontwikkeling van de plangebieden Harselaar-Zuid en De Driehoek bieden een uitgelezen kans om meer te weten te komen over de landschapsgenese en de bewoningsgeschiedenis van dit deel van de Gelderse Vallei. Zeker gezien de fysieke en inhoudelijke kwaliteit van de archeologische sporen en de aanwezigheid van vochtige depressies met mogelijk goed geconserveerd ecologisch materiaal. Het gebied leent zich ook voor onderzoek naar *off-site* fenomenen (waterputten, dumps, deposities) en sporen van verkaveling (perceelsgreppels, ploeg- en spitsporen) en infrastructuur (karrensporen, wegen). Tevens bestaat een reële kans op het aantreffen van begravingen. Mogelijk kan een verband worden gelegd tussen de bewoning uit de volle Middeleeuwen, de latere uit geschreven bronnen bekende bewoning en nog bestaande erven. Ten slotte bestaat de mogelijkheid onderzoek te doen naar het ontstaan van engen en plaggendecken in de Gelderse Vallei.

Vanuit deze optiek heeft de Archeologische Monumenten Commissie (AMC) van de ROB besloten dat het archeologisch onderzoek 'Barneveld – Harselaar-Zuid en De Driehoek' van nationaal belang is en de status van 'groot project' verdient. Een van de gevolgen hiervan is dat de ROB zorg zal dragen voor het opstellen van een wetenschappelijk kader en de begeleiding van de uitvoer van het project. De ontwikkeling van het plangebied Harselaar-Zuid wordt uitgevoerd door de gemeente Barneveld en de firma Vink BV. In het gebied De Driehoek zijn verschillende belanghebbenden zoals bovengenoemde en Bramderwal BV.

Onderhavige tekst is de weerslag van de inventarisatie van de uit de literatuur bekende landschappelijke en archeologische gegevens over de Gelderse Vallei. Deze inventarisatie is zeker niet uitputtend, maar geeft een goed overzicht over de kennis van dit gebied en de lacunes die hierin voorkomen. Tevens worden de resultaten van het in 2002 en 2003 uitgevoerde archeologisch onderzoek in Harselaar-Zuid kort weergegeven. Op grond van al deze gegevens is een doelstelling voor het onderzoek geformuleerd met daaruit voortvloeiende problemen en vraagstellingen. Deze kunnen dienen als uitgangspunt bij het opstellen van Programma's van Eisen (PvE) en Plannen van Aanpak (PvA) voor de uitvoer van het archeologische veldwerk. Tevens dienen ze als toetsingskader voor de uitkomsten van het archeologisch onderzoek in Harselaar-Zuid en De Driehoek.

2 Stand van kennis en onderzoekspotentieel

2.1 Stand van kennis

2.1.1 Geologie en geomorfologie¹

De Gelderse Vallei maakt onderdeel uit van het Utrechts-Gelderse zandgebied (archeoregio 2) en wordt aan de westzijde begrensd door de Utrechtse Heuvelrug (Amersfoort), aan de oostkant door de Veluwerand (Ede, Ermelo), aan de zuidzijde door de Nederrijn en aan de noordkant door de Randmeren.

Barneveld ligt ongeveer centraal in het gebied. De vallei is een glaciaal bekken dat in het Saalien (ca. 200 000 tot 130 000 jaar geleden) door het ijs is uitgediept. Het bekken verbreedt zich in noordelijke richting en bereikt in de ondergrond van zuidelijke Flevoland een diepte van meer dan 125 m -NAP. Onderin het bekken ligt keileem, daarop liggen glaciofluviale afzettingen en glaciolacustriene afzettingen behorend tot de Drentheformatie. Op een diepte tussen 40 m -NAP en 10 m -NAP komen brakwaterafzettingen voor uit het Eemien (ca. 130 000 tot 120 000 jaar geleden). In het Weichselien (ca. 120 000 tot 10 000 jaar geleden) is het bekken verder opgevuld met fluvioperiglaciale afzettingen en met dekzand, afkomstig van de stuwwallen van de Veluwe. Deze afzettingen behoren tot de formatie van Twente. Met name gedurende het laat-Weichselien zijn op deze afzettingen dekzanden afgezet, veelal in de vorm van langgerekte of paraboolvormige duinen. Deze dekzanden worden eveneens tot de formatie van Twente gerekend (jonge dekzand II).

De dekzandruggen en ruggetjes veroorzaken het voor de Gelderse Vallei zo kenmerkende microreliëf. De vele beken die vanaf de Veluwestuwwal en de Utrechtse Heuvelrug door de Gelderse Vallei stromen, zijn in oorsprong al gedurende het Weichselien ontstaan. De Barneveldse beek, Heiligenbergerbeek, Esvelderbeek, Modderbeek en Moorsterbeek wateren via het Valleikanaal en de Eem af op het Eemmeer en vandaar op het IJsselmeer. De Hierdense beek, gelegen op het kameterras tussen Garderen en Nunspeet, watert af op het Veluwemeer. Daarnaast bevinden zich in het gebied enkele kleinere beekjes, die worden gevoed door sprengen (bronnen). In het Holocene ondervindt de Gelderse Vallei, in tegenstelling tot het noordelijker en lager gelegen Eemland, nauwelijks invloed van de stijgende zeespiegel. In deze periode zijn in de beekdalen afzettingen tot stand gekomen die kunnen worden gerekend tot de Singraven formatie. Ze bestaan uit verspoelde dekzanden.

De afwatering van de Gelderse Vallei was in het verleden slecht – gevolg van het onregelmatige dekzandreliëf. Daarnaast had het gebied te kampen met kwel van water dat uit de stuwwallen afkomstig is en in de Gelderse Vallei aan de dag treedt. Deze hydrologische situatie heeft ertoe geleid dat zich op sommige plaatsen veen heeft kunnen vormen. Deze venen waren meestal van geringe dikte en worden thans niet meer aangetroffen. Het Valleikanaal is in de eerste helft van de 20e eeuw gegraven om de wateroverlast in de Gelderse Vallei tegen te gaan.

2.1.2 Oorspronkelijke begroeiing en bodem

De oorspronkelijke begroeiing van de dekzandruggen bestond waarschijnlijk uit het eiken-beukenbos. Dat de Gelderse Vallei lang een dicht bebost gebied vormde, blijkt uit het toponiem 'woud' in enkele plaatsnamen, zoals Woudenberg, Renswoude en Nederwoud. In de lagere delen van de vallei, zoals in de omgeving van Veenendaal en Nijkerk, trad onder invloed van kwelwater uit de stuwwallen

¹ Deze tekst is grotendeels ontleend aan Berendsen 1997.

veenvorming op. Het gaat hierbij om oligotroof bosveen, dat ontstond door de broekbossen die de lage delen van de vallei bedekten. Onder invloed van de stijging van de zeespiegel steeg het grondwaterpeil in de Gelderse Vallei. Mede onder invloed daarvan breidde het veen zich geleidelijk uit, ook over de dekzandruggen in het gebied.²

Afb. 2 Het landgebruik aan het begin van de 20e eeuw. Uitsnede Topografische kaart 1910.

Door het vochtige karakter van de Gelderse Vallei wordt de bodem gekenmerkt door gleyverschijnselen. Er komen veel hydropodzolgronden en hydroeerdgronden, zoals enk- en beekerdgronden, voor. Enkeerdgronden zijn gronden waar als gevolg van langdurige bemesting met potstalplaggen dikke cultuurdrukken zijn ontstaan (minimaal 50 cm dik). Dergelijke gronden komen vooral voor in delen van het landschap waar de bodem van oudsher gunstige condities bood voor het bedrijven van een eenvoudige vorm van akkerbouw. Meestal liggen de enkeleerdgronden daarom op de hogere delen van het landschap, zoals op brede dekzandruggen. In de lagere zones bevinden zich vaak beekerdgronden. Beekerdgronden zijn ontstaan in van oorsprong lage en vrij natte gebieden, zoals de flanken van oude beekdalen. In het gebied komen ook op verscheidene plaatsen veldpodzolgronden voor. Deze zijn ontstaan in van oorsprong lager gelegen delen van de dekzandruggen, waar de fluctuerende grondwaterspiegel voor uitspoeling van humeuze bestanddelen en metalen heeft gezorgd. Het gaat vooral om dekzandvlakten die van oorsprong vrij nat waren.

² Van de Meene 1984.

2.1.3 Huidig landgebruik

In de Gelderse Vallei, waar de hydrologische omstandigheden op korte afstand sterk verschillen, komen geen grote akkercomplexen voor. Het gebied wordt gekenmerkt door verspreide bewoning met kleine, vaak rechthoekige percelen, met een afwisseling van door heggen of hakhout omgeven akkers en graslanden. Men spreekt ook wel van een Kampenlandschap. Op de akkers wordt vooral maïs verbouwd. Het gemengd bedrijf is, met uitzondering van Barneveld en omgeving waar men zich voornamelijk heeft toegelegd op het houden van kippen, de meest belangrijke component van het grondgebruik. Daarnaast is een deel begroeid met bos, meestal in de directe omgeving van buitenhuizen. Veel van deze bossen worden beheerd als natuurreservaat door Staatsbosbeheer (SBB) of het Gelders landschap. In de natte delen van de Gelderse Vallei komt vooral opstreckende strokenverkaveling voor. In dit gebied komen vele 'broek' en 'veen' toponiemen voor. De percelen worden vaak gescheiden door heggen. De lage, vochtige gronden zijn vooral in gebruik als grasland. Onder druk van de groei van verschillende kernen, zoals Amersfoort, Ede en Wageningen, breiden sommige kleinere dorpen, zoals Leusden en Renswoude, gestaag uit ten behoeve van woon- en bedrijfsruimte en wordt het landelijke karakter van de Gelderse Vallei bedreigd. Ook de uitbreidingen in de gemeente Barneveld moeten in dit licht worden gezien.

2.1.4 Bewoningsgeschiedenis

Inleiding

Vanuit archeologisch perspectief is relatief weinig bekend over de bewoningsgeschiedenis van de Gelderse vallei. Een van de redenen hiervoor is dat er, met uitzondering van het Utrechtse deel, tot op heden geen systematische archeologische inventarisaties in het gebied zijn uitgevoerd.³ Ten tweede was de Gelderse Vallei vanuit planologisch perspectief tot voor kort een laagdynamisch gebied. Grote en ingrijpende bodemversturende grondwerkzaamheden, zoals woningbouw en de aanleg van wegen en bedrijventerreinen, kwamen nauwelijks voor. Het aantal meldingen van archeologische vondsten is dan ook laag, evenals het aantal opgravingen en waarnemingen.⁴ Het overgrote deel van de opgravingen en waarnemingen is van zeer beperkte omvang. De informatiewaarde van de oude waarnemingen en opgravingen is beperkt. Grootschalige opgravingen hebben tot op heden nauwelijks plaats gevonden.

De inventarisatie van het Utrechtse deel van de vallei heeft uitgewezen dat, in tegenstelling tot wat het relatief geringe aantal vindplaatsen doet vermoeden, de hogere dekzandruggen in de Gelderse Vallei al in het Mesolithicum en/of Neolithicum gebruikt werden. Ook in de brons- en ijzertijd werd het gebied gebruikt, evenals in de Middeleeuwen. Over de Romeinse tijd is naar verhouding het minst bekend. Hoewel kan worden aangenomen dat het gebied ook in deze periode in gebruik was, zijn vindplaatsen uit deze periode vrijwel niet bekend.

Prehistorie

De tot dusver oudst bekende sporen van bewoning in de Gelderse Vallei lijken mesolithisch te zijn. Het betreft vindplaatsen van vuurstenen artefacten die in het algemeen op dekzandruggen langs beekdalen gesitueerd zijn. Bij gebrek aan opgravingsgegevens kan over het karakter van de vindplaatsen niets met zekerheid worden gezegd. Gezien de landschappelijke situering zal het merendeels

³ Hazenberg & Van Dockum 1995.

⁴ In het gebied zijn slechts enkele amateur-archeologen actief.

gaan om kortstondig gebruikte extractiekampen. Door het herhaaldelijk terugkomen op dezelfde locatie kunnen grotere sites zijn ontstaan. Los gevonden stenen en vuurstenen bijlen wijzen erop dat het gebied ook in het Neolithicum en de bronstijd door de mens werd bezocht.⁵

Op een dekzandrug bij Stoutenburg (gem. Leusden) zijn vuurstenen artefacten in associatie met aardewerk uit het Neolithicum of de bronstijd aangetroffen.⁶ Van deze dekzandrug, die net als het onderzoeksgebied aan de Esvelderbeek ligt, zijn eveneens ijzertijdvondsten bekend. Bekende nederzettingen uit de ijzertijd zijn talrijker op de hoge zandgronden dan op de flanken van de stuwwallen van de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug.⁷ Het meest nabij liggen de omvangrijke nederzettingsarealen bij het Wekeromsche Zand (ca. 8-9 km ten zuiden van Harselaar). Verder naar het zuiden in de omgeving van Ede zijn eveneens bewoningskernen te vinden. Bij Voorthuizen zijn incidentele waarnemingen bekend. Ten oosten van Harselaar bevinden zich rond Kootwijk vindplaatsen uit de ijzertijd. Ook uit de omgeving van Ede kennen we een aantal vindplaatsen uit de ijzertijd en uit de bronstijd.⁸

Niet alleen (mogelijk) mesolithische vindplaatsen, maar ook die uit later tijd lijken zich te concentreren op relatief grote, langgerekte dekzandruggen welke beken begeleiden die vanaf de Veluwe in westelijke richting stromen. Deze ruggen kunnen al in de prehistorie deel hebben uitgemaakt van doorgaande routes. Dit kan hebben bijgedragen aan de aantrekkelijkheid van deze locaties voor bewoning. De vele kleine en geïsoleerd gelegen zandkoppen in het gebied lijken merendeels ongeschikt te zijn geweest voor de vestiging van residentiële nederzettingen. Tevens is te verwachten dat na de introductie van de landbouw de bewoning in de Gelderse Vallei een uitgesproken mobiel karakter had. De periodiek noodzakelijke verplaatsing van nederzettingen moet in het versnipperde dekzandlandschap als snel een verhuizing over grotere afstanden noodzakelijk hebben gemaakt.⁹ Behalve op de grootste zandruggen moest men voortdurend van 'eiland naar eiland' verhuizen. De bewoningsdynamiek in dergelijke gebieden is alleen door middel van grootschalig (micro)regionaal onderzoek te ontrafelen, bij voorkeur in de vorm van onderzoek van aaneengesloten arealen.

Romeinse tijd en vroege Middeleeuwen

Over de bewoning van het gebied in de vroeg- en midden-Romeinse tijd is nagenoeg niets bekend. We kennen alleen het midden-Romeinse grafveldje te Amersfoort-Zielhorst.¹⁰ Over de bewoning van de Gelderse Vallei in de laat-Romeinse tijd en vroege Middeleeuwen wel het een en ander bekend. Nederzettingen komen vooral voor aan de randen van het onderzoeksgebied: de rand van de Utrechtse Heuvelrug in de omgeving van Amersfoort in het westen; de omgeving van Ede in het zuiden; en langs de flank van de Veluwe in het oosten.

De Gelderse Vallei maakte in de vroege Middeleeuwen onderdeel uit van Hamaland. Het lag ingeklemd tussen de gouwen Felua aan de oostzijde, Flethite aan de westzijde en Hintingo aan de zuidoostzijde. Hamaland werd bestuurd door de Meginhardi, Hamalandse graven van Saksische origine. In 855 wordt Wigman als graaf van Hamaland vermeld. In de tweede helft van de 9e en 10e eeuw hebben de Meginhardi hun machtsgebied weten uit te breiden tot het Gooi en Groningen. Na de dood van Wigman II in 973 ontstond een machtsvacuüm. Het gebied werd, ondanks pogingen van Adela en haar tweede echtgenoot Balderik om het aan Elten vervallen familiebezit terug te krijgen, door ingrijpen van de Keizer niet meer in zijn oude omvang teruggebracht.

5 Schut 1991.

6 Hazenberg & Van Dockum 1995, 19-21.

7 Oude Rengerink 2004.

8 Onder andere Hulst 1971; Hulst 1986; Hulst 1989; Roymans & Fokkens 1991; Bijlsma & Schrijer 2003; Verder: Ede Jaarverslag Archeologie 2001-2003.

9 Groenewoudt et al. 1998, 143-9.

10 Snieder 1996.

De graven en latere hertogen van Gelre hebben de grafelijkheid over dit gebied waarschijnlijk te danken aan verwantschapsbanden met de Meginhardi.

Grafvelden uit de periode laat-Romeinse tijd-vroege Middeleeuwen kennen we uit Oud-Leusden,¹¹ Rhenen-Donderberg,¹² Laarse berg,¹³ Wageningen,¹⁴ Garderen-Beumelerberg,¹⁵ Putten-Huinerveld¹⁶ en Ermelo.¹⁷ Tevens zijn er aanwijzingen voor een mogelijk Merovingisch grafveld in Voorthuizen en Ermelo-Drie en Ermelo-Groevenbeekse heide.¹⁸ De grafvelden kunnen grofweg in twee groepen worden onderverdeeld: grafvelden die in de laat-Romeinse tijd zijn aangelegd (Oud-Leusden, Rhenen, Wageningen, Garderen) en grafvelden die pas in de late 6e of in de 7e eeuw zijn aangelegd (Putten, Ermelo). De grafvelden raakten in de 8e of 9e eeuw in onbruik. Het gebruik om grafgraven mee te geven, verdwijnt in deze periode. Hierdoor zijn de graven moeilijker dateerbaar. Voor zover kan worden vastgesteld, gaat het om grafvelden waarin verschillende (familie)groepen zijn bijgezet. Meestal handelt het om rijen-grafvelden. Uitzondering hierop vormt het grafveld van Oud-Leusden. De graven liggen hier gerangschikt rondom een open ruimte. Dit doet vermoeden dat er in het centrum van het grafveld een gebouw heeft gestaan. Dit gebouw bevond zich op het hoogste deel van het grafveld en is waarschijnlijk door latere grondbewerking verstoord, waardoor geen resten zijn terug gevonden. In de grafvelden komen zowel inhumaties als crematies voor, hoewel opvalt dat binnen sommige grafvelden, zoals in Oud-Leusden, een van de twee begravingwijzen duidelijk domineert. In de 6e-7e-eeuwse graven is, gezien de aanwezigheid van import aardewerk en wapens (ango en francisca), een duidelijke Frankische component aanwezig. Mogelijk is dit de periode waarin Frankische kolonisten zich in het gebied vestigen. De rijkste graven dateren uit de 6e eeuw en komen voornamelijk voor in de grafvelden die reeds in de 4e eeuw in gebruik werden genomen. Van bijzondere betekenis is de vondst van een 5e-eeuwse schat in Rhenen-Achterberg, bestaande uit drie gouden torques. De meningen zijn verdeeld over de reden waarom deze voorwerpen aan de bodem zijn toevertrouwd en door wie.¹⁹

Nederzettingen uit deze periode zijn in tegenstelling tot grafvelden relatief zeldzaam. Aan de oostzijde van de Gelderse Vallei kennen we alleen Ermelo-Hamburgerweg. Hier de resten van een nederzetting uit de 1e-5e eeuw n.Chr. onderzocht.²⁰ Aan de zuidoostzijde zijn nederzettingen uit deze periode iets talrijker, met name in de omgeving van Ede en Bennekom. Hier zijn drie nederzettingen, Ede-Op den Berg, Ede-Velthuizen en Bennekom, uit de laat-Romeinse tijd opgegraven.²¹ Twee van de drie nederzettingen bevinden zich op de dekzandrug vóór de stuwwal. De nederzetting Ede-Op den Berg lag op een plateau van de stuwwal. Ze bestaan uit ongeveer tien – door hekwerken van elkaar gescheiden – erven. Tussen de erven liepen weggetjes. De erven waren opgebouwd uit grote woonstalhuizen of woonhuizen, spiekers, hooibergen, hutkommen en waterputten. Er zijn – vooral voor de nederzetting Ede-Op den Berg – sterke aanwijzingen voor metaalproductie. De nederzettingen worden op grond van de aangetroffen gebouwplattegronden en het vondstmateriaal als ‘Germaans’ getypeerd.²² Ook in Oud-Leusden²³ aan de westzijde van de vallei zijn sporen van een Germaanse nederzetting gevonden. Waarschijnlijk betreft het hier, evenals in Ede en Bennekom, een agrarische nederzetting, met uitzondering van een door een gracht omgeven vierkant gebouwtje. Het is onduidelijk hoe dit gebouw moet worden geïnterpreteerd. Gedacht wordt aan een Romeinse wachttorens.²⁴ Deze bevindt zich dan wel op een vreemde plaats. Vooruitgeschoven wachtposten kennen we, met uitzondering van het marskamp van Ermelo, in dit gebied niet. Een andere geopperde verklaring is dat het complex een (Frankisch) heiligdom was.²⁵ Ook deze veronderstelling valt vooralsnog niet te bewijzen.

11 Van Tent 1985, 27-9.

12 Ypey 1973; Ypey 1978; zie ook Böhme 1974, 185.

13 Hokwerda 1924, 19; Ypey 1959, 100, 110; Heidinga 1990, 21-4.

14 Van Es 1964; Van Es, Hulst & Greving 1981.

15 De Boone 1970-1971; Modderman & Montforts 1991.

16 Ypey 1962-1963.

17 Blommesteijn, Heidinga & Van Regteren Altena 1980, 32-3.

18 Nairac 1882, 52-3; Blommesteijn, Heidinga & Van Regteren Altena 1977, 33.

19 Willems 1986; Heidinga 1990, 14-9.

20 Miedema 1974.

21 Van Es, Miedema & Wynia 1985.

22 Van Es 1994b, 242.

23 Van Tent 1985, 22-6.

24 Van Tent 1985, 23-4

25 Van Es 1994a, 74-9; Van Es 1994b, 242

In Oud-Leusden is ook een vroegmiddeleeuwse nederzetting opgegraven.²⁶ Deze nederzetting is gelijktijdig met het grafveld. Er lijkt in Oud Leusden geen continuïteit van bewoning tussen de laat-Romeinse tijd en vroege Middeleeuwen te zijn. De oudste sporen dateren uit de tweede helft van de 6e eeuw. De nederzetting bestaat uit een aantal grote gebouwen, waarvan de plattegronden zich door latere bewoningsactiviteiten moeilijk laten reconstrueren, hutkommen en waterputten. Waarschijnlijk betreft het de resten van de uit geschreven bronnen bekende *villa Lisiduna*. In 777 schenkt Karel de Grote de villa en vier foreesten, bestaande uit bossen, bouwlanden, weilanden en heide, aan de Sint Maartenskerk van Utrecht. De kerk van Leusden lijkt al vroeg als moederparochie een centrale rol voor een grotere regio te hebben gespeeld. Waarschijnlijk gaat de vroegmiddeleeuwse bewoning zonder onderbreking door tot in de volle Middeleeuwen. Het nederzettingsareaal in Ermelo-Hamburgerweg²⁷ werd, evenals dat in Oud-Leusden, na een onderbreking van meer dan een eeuw aan het eind van de van 6e eeuw weer in gebruik genomen. De jongste vondsten dateren uit de 8e eeuw. Nederzettingen uit de vroege Middeleeuwen kennen we vooral uit het iets buiten het onderzoeksgebied gelegen Kootwijkerzand. Hier zijn bewoningskernen uit de 6e-7e eeuw opgegraven. Het gaat zowel om kleine nederzettingen, bestaande uit enkele boerderijen met bijgebouwen, als geïsoleerde hoeven. Deze kleinere bewoningskernen worden in het midden van de 8e eeuw opgevolgd door een grote nederzetting. Deze nederzetting bestond gedurende elke fase uit een aantal erven, waartussen verschillende wegen liepen. Binnen de erven lagen boerderijen, schuren, hooibergen en waterputten. Na een eerste fase van groei liep in de laatste bewoningsfasen het aantal erven sterk terug. In de laatste fase werd de bestaande indeling van de nederzetting opgeheven en verspreidden de erven zich over een groter oppervlak. Rond het jaar 1000 werd de nederzetting opgegeven. Mogelijk waren verdroging van het landschap en de daarmee samenhangende verstuiwing hiervoor de belangrijkste oorzaken.²⁸

Opvallend genoeg wijzen vermeldingen in geschreven bronnen op meer nederzettingen in het noordoostelijke deel van het onderzoeksgebied. Deze zijn echter archeologisch niet aantoonbaar. Ditzelfde geldt voor de volle Middeleeuwen.²⁹

Volle en late Middeleeuwen

Bewoningssporen uit de volle en late Middeleeuwen kennen we eveneens met name uit de randzones van de Gelderse Vallei: Oud-Leusden³⁰ aan de westzijde, Putten³¹ en Ermelo-Horst³² aan de oostzijde en Ede³³ aan de zuidwestzijde. Ook uit de omgeving van Apeldoorn³⁴ kennen we nederzettingssporen uit deze periode. Verder wijzen vondsten uit Nijkerk, Ermelo-Hulshorsterzand, Harderwijk-Beekhuizerzand op mogelijke nederzettingen.³⁵ In het nederzettingspatroon lijken zich twee tegenovergestelde ontwikkelingen voor te doen. De bewoning in het Kootwijkerzand verspreidt zich in de 11e-12e eeuw over een groter areaal.³⁶ Vanaf deze periode en tot op de dag van vandaag bestaat de bewoning rondom Kootwijk uit verspreid liggende hoeven. In Ermelo-Horst en Oud-Leusden zien we een tegenovergestelde ontwikkeling. Hier treedt concentratie van de bewoning op. De nederzettingen Horst en Oud-Leusden bestaan in de 12e eeuw uit meerdere boerderijen, schuren, hooibergen en waterputten. De huizen zijn georiënteerd op een door de nederzetting lopende weg. In de nederzetting Oud-Leusden is een grote hoeveelheid ijzerslakken gevonden. Deze vondsten wijzen erop dat ijzerproductie in Oud-Leusden waarschijnlijk een belangrijke rol heeft gespeeld. Als winplaats werden waarschijnlijk de oerbanken gebruikt, die in de omgeving aanwezig zijn geweest of klapperstenen. In Ermelo-Horst treedt in de laatste bewoningsfase een belangrijke verandering op in de

26 Van Tent 1985, 29.

27 Nieuwsbulletin KNOB 1959, 41-2; Blommesteijn, Heidinga & Van Regteren Altena 1977, 13-4.

28 Heidinga 1987.

29 Blommesteijn, Heidinga & Van Regteren Altena 1977, 173-4.

30 Van Tent 1985, 30-3.

31 Modderman & Montforts 1991, 179-80, afb. 19.

32 Heidinga 1987, 39-43; Van Rooijen 1993.

33 Glazema 1951, 13-4; Hulst 1988, 203-4.

34 Holwerda 1912; Dijkstra 2001.

35 Blommesteijn, Heidinga & Van Regteren Altena 1977, 15.

36 Heidinga 1987, 44.

nederzettingsindeling. De jongste boerderijen liggen verder van de weg verwijderd en hebben een andere oriëntatie. Beide nederzettingen raken rond 1200 in onbruik. In het geval van Ermelo-Horst is onduidelijk wat hiervoor de reden was. Ook is onbekend waar de opvolger zich bevindt. De ontwikkelingen in Oud-Leusden zijn duidelijker. Er zijn aanwijzingen dat men hier te kampen had met verdroging van het landschap, waardoor verstuingen optraden. Hierdoor werd beakkering bemoeilijkt en uiteindelijk onmogelijk. De bewoning verplaatste zich in noordelijke richting. De 13e-14e-eeuwse nederzetting Amersfoort-Nimmerdor bestond uit minimaal vier boerderijen met bijbehorende schuren, hooibergen en waterputten.³⁷ In de 14e eeuw werden de erven omgepeld. Rond het midden van de 14e eeuw werd ook deze nederzetting verlaten. Mogelijk hangt deze opgave eveneens met verdroging en verstuing samen. Een andere mogelijkheid is dat de grote pestepidemie uit de periode 1348-1350 een rol heeft gespeeld.

In de volle en late Middeleeuwen komen we naast nederzettingen en geïsoleerde hoeven ook uithoven, kastelen, *moated sites* en omgrachte boerderijen in het onderzoeksgebied tegen. Dit geldt met name voor het westelijke deel, zoals de omgeving van Woudenberg en Leusden.³⁸ De oudste kastelen, waaronder Woudenberg I, dateren uit de 13e eeuw. De meeste kastelen zijn minimaal een eeuw jonger. Hetzelfde geldt voor de *moated sites* en omgrachte boerderijen. In sommige delen vinden we ook latere omgrachte buitenplaatsen, zoals Zwanenburg en Wijnbergen in de gemeente Leusden

2.2 Onderzoekspotentieel Barneveld-Harselaar-Zuid en De Driehoek

2.2.1 Bekende vindplaatsen

Het aantal oude vondstmeldingen in de gemeente Barneveld is klein. In 1901 heeft toenmalige burgemeester Nairac onderzoek gedaan op de locatie waar de in 1782 gesloopte boerderij Wenkum moet hebben gestaan. Deze moet direct ten zuiden van de huidige Wencopperweg hebben gelegen. Mogelijk is de knik in de Wencopperweg het gevolg van de aanwezigheid van dit oude erf. De naam van de boerderij gaat waarschijnlijk terug op het wildforstersgoed Wedinchem dat in 1326 voor het eerst in de geschreven bronnen wordt genoemd. Dit goed lag aan het oostelijke eind van de Wencopperweg. Tevens komt in de bronnen de adellijke familie Wedichem voor.³⁹ Nairac constateerde in vier opgravingsputjes een plaggendeek met een dikte van 75 cm met daaronder een 'bruine zandbank'. Op een andere plaats werd door Nairac een omgracht perceel vastgesteld. Deze laatste constatering is gezien de vermelding van de adellijke familie Wedichem interessant. Mogelijk betreft het de resten van het versterkte huis van dit geslacht. Verder meldt Nairac dat in de nabijheid van de boerderij Wenkum vier of vijf grafheuvels lagen, die 'Germaansche urnen bevatten, benevens asch'.

Uit de gemeente Barneveld is daarnaast een aantal neolithische stenen bijlen en dissels bekend, waarvan twee uit het onderzoeksgebied.⁴⁰ Tevens komen er uit het gebied enkele mesolithische vuurstenen artefacten.

De schaarse vondsten wijzen op activiteiten in het gebied in het meso- en neolithicum. De grafheuvels zouden uit de late prehistorie kunnen dateren. Er zijn aanwijzingen voor bewoning in (vooral) de late Middeleeuwen.

³⁷ Snieder 2002.

³⁸ Hazenberg & Van Dockum 1995.

³⁹ Nairac 1878, 8.

⁴⁰ Schut 1991, 110 en 113.

2.2.2 Resultaten begeleiding ontzanding 2002-2003

Inleiding

In april 2002 werd door een amateur-archeoloog van de Werkgroep Noord-oostelijke Vallei van de AWN op een terrein ten noorden van de Wencopperweg in de gemeente Barneveld een kuil met prehistorisch aardewerk gevonden. Het terrein maakt onderdeel uit van de toekomstige, zuidelijke uitbreidingslocatie van het industriegebied De Harselaar, waar de firma Vink BV op een akker een deel van de bovengrond had verwijderd. De vondsten werden ter determinatie overgebracht naar de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort, waar werd vastgesteld dat de scherven uit de midden-ijzertijd (500-250 v.Chr.) dateren. Op grond van deze vondst en het feit dat

Afb. 3 Overzicht van het opgravingsvlak 2002 met op de achtergrond de vuilstortplaats.

het terrein op de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW) een hoge verwachting heeft, werd besloten om het terrein te inspecteren om de vondst-context beter te kunnen vaststellen. Op het van bovengrond verwijderde terrein-gedeelte werd, naast de resten van de kuil waaruit de scherven waren verzameld, een groot aantal grondsporen aangetroffen. Mede dankzij de bereidwillige hulp van de firma Vink BV konden deze worden gedocumenteerd.

Bij de voortzetting van de ontgrondingswerkzaamheden in mei werden opnieuw archeologische waarnemingen verricht. In het gebied direct ten noorden van de eerste waarneming werden gebouwplattegronden en bijgebouwen van verschillende grootte vrijgelegd. Tevens kon een aantal kuilen, waterputten, greppels en andere grondsporen, zoals karren- en spitsporen, worden onderzocht. De vondsten waren voor de ontwikkelaars van het toekomstige bestemmingsplan Harselaar-Zuid (de gemeente Barneveld en de firma Vink BV) voldoende aanleiding om voor het gehele plangebied een inventariserend veldonderzoek (IVO) te laten uitvoeren in de vorm van een bureaustudie en booronderzoek. Dit onderzoek is in april 2003 door RAAP Archeologisch Adviesbureau uitgevoerd.⁴¹ Ongeveer gelijktijdig hieraan heeft RAAP bij de voortzetting van de ontgroning in westelijke richting archeologische waarnemingen gedaan. Deze tonen aan dat het nederzettingsareaal zich in deze richting voortzet. Bij de archeologische begeleiding zijn meerdere gebouwplattegronden, bijgebouwen, kuilen en greppels aangetroffen.⁴² Het overgrote deel van de grondsporen dateert uit de ijzertijd. Het booronderzoek heeft uitgewezen dat in de zone met een hoge verwachting voor vindplaatsen zich inderdaad archeologische resten bevinden. Deze dateren uit de periode tussen de ijzertijd en late Middeleeuwen en liggen op een in het noordelijke deel van het plangebied gelegen dekzandrug, ter weerszijden van de Wencopperweg. In totaal gaat het om een omvangrijk nederzettingsareaal met een oppervlak van ca 18 ha.

In oktober 2003 heeft RAAP in opdracht van Bramderwal BV een inventariserend veldonderzoek (IVO), in de vorm van een bureaustudie en booronderzoek, uitgevoerd in verband met de ontwikkeling van het plangebied De Driehoek in de gemeente Barneveld.⁴³ Het plangebied de Driehoek bevindt zich tussen autosnelweg A1 aan de noordzijde en de spoorbaan Amersfoort-Apeldoorn aan de zuidkant en sluit aan de deze zijde aan op het plangebied Harselaar-Zuid. In een gebied van ca 7 ha werden scherven opgeboord uit de periode ijzertijd-late Middeleeuwen. De boringen met archeologische indicatoren bevinden zich op de hoger gelegen delen van een dekzandrug.

Tijdens de begeleiding van de ontzandingen in het noordelijk deel van het plangebied Harselaar-Zuid is een zeer groot aantal grondsporen uit verschillende perioden aangetroffen. De resultaten van deze archeologische begeleiding zullen hieronder in chronologische volgorde kort worden gepresenteerd.

IJzertijd

In de zomer van 2002 is aan de Wencopperweg een gedeelte van een nederzetting uit de midden- en late ijzertijd gedocumenteerd.⁴⁴ De sporen zijn door de opgravers in twee fasen onderverdeeld: fase 1: midden-ijzertijd, fase 2: midden-/late ijzertijd. Tot fase 1 behoren (delen van) drie erven, bestaande uit een woonstalhuis en een aantal bijbehorende spiekers agetroffen. De woonstalhuisen zijn relatief klein en vertonen zowel kenmerken van de typen Haps/Oss-Ussen (Zuid-Nederland) als Hijken (Noord-Nederland). De breedte bedraagt in alle gevallen 5 m en de lengte is maximaal 11 m. De oriëntatie is in twee gevallen noord-zuid en in een geval oost-west. De onderlinge afstand tussen (de hoofdgebouwen van) de erven bedraagt 15 tot 25 m. Waterputten

⁴¹ Oude Rengerink 2003.

⁴² Oude Rengerink 2004.

⁴³ Willemse 2003.

⁴⁴ Brouwer & Veenstra 2003.

Afb. 4 Twee zespalige bijgebouwen uit de ijzertijd.

zijn niet aangetroffen maar wel twee onbeschoeide waterkuilen. Duidelijke aanwijzingen voor de aanwezigheid van erfafscheidingen ontbreken. Vermoedelijk jonger (fase 2) zijn drie andere plattegronden van woonstalhuizen met spiekers en – mogelijk – een groter bijgebouw. De tot deze fase gerekende huizen zijn breder (max. 8,5 m) en langer (max. 17 m).

Het mobiele vondstmateriaal bestaat vrijwel uitsluitend uit handgevormd, ruwwandig en zacht gebakken aardewerk, dat veelal gemagerd is met chamotte. Een klein percentage is versierd of besmeten. Meer dan de helft van het materiaal is afkomstig uit één afvalkuil. Een (mogelijk) smeltkroesje zou op bronsbewerking kunnen duiden.

De losse structuur van de bewoning wijst erop dat we te maken hebben met opeenvolgende ‘zwervende’ erven. In een aantal gevallen overlappen plattegronden elkaar. Dit kan zowel duiden op herbouw, als het na enige tijd opnieuw in gebruik nemen van een oude woonlocatie.

Een aan de westzijde aangrenzend terrein is in 2003 onderzocht.⁴⁵ De aangetroffen sporen en vondsten vertonen een grote gelijkenis met die in het in 2002 onderzochte terrein. Het blijkt dat het nederzettingsterrein uit de ijzertijd zich nog verder in westelijke richting voortzet.⁴⁶ Vier van de vijf boerderijplattegronden en bijbehorende clusters spiekers zijn door de opgravers in de midden- en late ijzertijd gedateerd. De huizen vertonen opnieuw kenmerken van de eerder genoemde huistypes uit zowel Noord- als Zuid-Nederland. De opgravers spreken het vermoeden uit dat we te maken hebben met een hybride type dat voor Midden-Nederland kenmerkend zou kunnen zijn. De oriëntatie van de huizen loopt uiteen van zuidoost-noordwest tot bijna oost-west. De plattegronden zijn 5-6,5 m breed en 17-21 m lang. Behalve spiekers is één groter bijgebouw aangetroffen. Waterputten, maar ook waterkuilen bleken niet aanwezig. Enkele restanten van greppeltjes kunnen van erfafscheidingen zijn. Bijzondere vondsten zijn een deel van een spinsteentje en een ijzeren disselbijl.

⁴⁵ Oude Rengerink 2004.

⁴⁶ Tijdens het Inventariserend Veldonderzoek (IVO) in begin 2004 is hier ondermeer een grafveld uit de midden-ijzertijd aangesneden. Het gaat hierbij om een aaneengesloten systeem van rechthoekige grachtstructuren. Begravingen zijn schaars. Het grafveld vertoont grote overeenkomst het dat van Raalte-De Zegge (prov. Ov.) dat in 1993 is opgegraven (Verlinde 1994).

Afb. 5 Gebouwsproten en greppels uit de volle Middeleeuwen.

Laat-Romeinse tijd en vroege Middeleeuwen

De begeleiding van de ontzanding in 2003 heeft naast grondsporen uit de ijzertijd ook een gebouwplattegrond uit de laat-Romeinse tijd-vroege Middeleeuwen opgeleverd.⁴⁷ Het gebouw heeft een van de andere gebouwstructuren afwijkende oriëntatie. De plattegrond is nagenoeg noord-zuid gericht en heeft een lengte van 21 m en een breedte van 6 m. Het gebouw heeft een driedelige indeling, bestaande uit een middendeel met in totaal acht stalboxen. In de zijwanden bevinden zich ter hoogte van het stalgedeelte twee ingangen. De binnenconstructie is in het stalgedeelte drieschepig. In de andere delen bevindt zich een eenschepige constructie. Het gebouw vertoont grote overeenkomst met huizen van het type Peelo B.⁴⁸ Dit huistype wordt in de 5e eeuw gedateerd.⁴⁹ Deze datering wordt min of meer bevestigd door die van het aardewerk, hoewel dit iets meer op een datering in de laat-Romeinse tijd lijkt te wijzen.⁵⁰

Volle Middeleeuwen

Tijdens de begeleiding van de ontzanding in 2002 zijn ook sporen uit de volle Middeleeuwen aangetroffen. Deze grondsporen onderscheiden zich op verschillende manieren van die uit oudere perioden. In de eerste plaats hebben ze een donkerder, meer humeuze vulling. Ten tweede zijn hun begrenzingen over het algemeen scherper dan die uit de ijzertijd. In de derde plaats zijn de paalsporen gemiddeld veel groter. Het zijn meestal grote rechthoekige paalkuilen met ronde kernen. Ten slotte bevatten ze, naast de incidentele opspit van ijzer-tijdaardewerk, vondstmateriaal uit de volle Middeleeuwen. In totaal zijn de resten van vijf gebouwen geheel of gedeeltelijk opgegraven, alsmede twee waterputten, enkele (perceels)greppels en karren- en spitsporen. Helaas konden tot

⁴⁷ Oude Rengerink 2004.

⁴⁸ Huyts 1992.

⁴⁹ Waterbolk 1999; Hiddink 1999.

⁵⁰ Oude Rengerink 2004.

op heden slechts twee gebouwen volledig worden vrijgelegd. De overige liggen nog gedeeltelijk onder op het terrein aanwezige gronddepots. Twee gebouwen bevinden zich binnen een door een smalle greppel omgeven erf. Net buiten de omgreppeling ligt een waterput die vermoedelijk bij het erf hoort. Gebouw I is zuidwest-noordoost georiënteerd en heeft een bootvormige plattegrond. De lengte bedraagt 14 m en de maximale breedte ca 10 m. De hoofdconstructie bestaat uit vijf staanderparen. Deze zijn aanzienlijk zwaarder uitgevoerd dan de wandpalen. Aan de buitenzijde van de lange wanden bevinden zich twee greppels die de vorm van de wanden volgen. Ook aan de zuidoostzijde bevindt zich een kort greppelsegment. Uit de greppels is veel verbrande leem geborgen. Dit, samen met de vondst van afval en de aanwezigheid van de waterput in de directe nabijheid van het huis, doet vermoeden dat het een woongebouw betreft. De waterput heeft als bekisting een uitgeholde boomstam. Uit de vulling van de waterput is een redelijke hoeveelheid 11e-12e-eeuws aardewerk verzameld.

Ten westen van het huis ligt een tweede gebouw (gebouw II). De plattegrond van dit gebouw is ook min of meer bootvormig. De lengte bedraagt 15 m en de maximale breedte is 6,5 m. De hoofdconstructie bestaat uit zes staanderparen. Binnen deze constructie bevinden zich twee zware palen. Aan de zuidwestzijde zijn wandpalen gevonden. Deze ontbreken aan de noordkant. Onduidelijk is of een ten oosten van gebouw I gelegen gebouw (gebouw III) tot dit erf moet worden gerekend of dat het bij een ander erf hoort. De gebouwen III en V zijn te incompleet om uitspraken te kunnen doen over de constructie. Alleen van gebouw IV kon voldoende worden vrij gelegd om hierover iets te kunnen zeggen. Gebouw IV is in tegenstelling tot gebouw I en II rechthoekig van vorm. Ook de oriëntatie wijkt af van beide andere gebouwen. De breedte bedraagt 8 m. Direct ten zuiden van gebouw IV ligt een vierde gebouw (gebouw V) met dezelfde zuidwest-noordoost oriëntatie. Onduidelijk is of deze gebouwen samen met een ten noorden daarvan liggende waterput een tweede erf vormen. Mogelijk hoort de waterput bij een ander, buiten het opgravingsareaal gelegen erf. De waterput heeft een bekisting bestaande uit eikenhouten planken. Een dendromonster van een van de planken levert een datering van 1030/1 AD.⁵¹ Enkele van de in Barneveld-Harselaar-Zuid opgegraven 11e-eeuwse gebouwplattegronden vertonen qua constructie gelijkenis met contemporaine plattegronden uit Midden- en Oost-Nederland, zoals die uit Ermelo-Horst,⁵² Putten⁵³ en Apeldoorn.⁵⁴ Ze worden allemaal gekenmerkt door gebogen lange wanden, zware middenstaanders en lichtere wandpalen. Wel zijn de huizen in Barneveld in vergelijking tot de andere plattegronden relatief kort. Mogelijk hangt dit samen met de functie van de gebouwen. Een van de incomplete exemplaren (gebouw IV) lijkt meer op de in Oud-Leusden gevonden laat 12e-eeuwse plattegronden.⁵⁵ Deze zijn meer rechthoekig van vorm.

Het nederzettingsareaal wordt aan de zuidzijde begrensd door een oost-west lopende greppel. Deze wordt oversneden door een meer zuidwest-noordoost gericht greppel. Deze loopt parallel aan twee andere dicht bij de Wencopperweg gelegen greppels. De meest zuidelijke greppel maakt aan de westzijde een bocht naar het noordwesten. In de uiterste zuidwesthoek van de opgraving is een fragment van een vierde greppel aangesneden met dezelfde oriëntatie. Tussen de meest noordelijke en middelste greppel bevinden zich bundels karren- en spitsporen. De vulling van de jongste greppels bestaat uit hetzelfde materiaal als waaruit de onderste laag van het plaggendek is opgebouwd. Dit wijst erop dat deze nog open lagen toen het eerste ophogingspakket werd aangebracht. Het plaggendek is in minimaal drie fasen opgebouwd. Het oudste pakket is 10-20 cm dik. Daarop bevindt zich een tweede dek met een dikte van 10-20 cm en een derde van 15-30 cm. In de onderste twee ophogingslagen komen plaatselijk lichte zandlensjes voor. Onder het plaggendek bevindt zich een ca 90 cm dik pakket dekzand met daaronder fluviaperiglaciale afzettingen

⁵¹ Hanraets 2002.

⁵² Vergelijk Heidinga 1987, 48, fig. 23; Van Rooijen 1993.

⁵³ Modderman & Montforts 1991, 180, afb. 19.

⁵⁴ Dijkstra 2001, 27, afb. 21 en 28, afb. 23.

⁵⁵ Van Tent 1985, 30, afb. 27.

Afb. 6 De afsluitende greppel aan de zuidzijde van de middeleeuwse nederzetting.

die fijn grint en sterk lemig zand bevatten. Uit de profielopbouw van het zuidelijke deel van het onderzoeksterrein kan worden afgeleid dat het (grond)water hier hoog moet hebben gestaan. De gley bevindt zich hier op geringe diepte en de gleyzone, de fluctuatietoneel met roestvlekken veroorzaakt door hoge en lage grondwaterstanden, is dun.

3 Probleem-, doel- en vraagstellingen

3.1 Probleemstelling

De plangebieden Barneveld-Harselaar-Zuid en De Driehoek liggen in een gebied met een hoge archeologische verwachting. Het inventariserende veldonderzoek in de vorm van boringen heeft uitgewezen dat zich in een gebied van ongeveer 25 ha archeologische waarden bevinden. De archeologische begeleiding van ontzandingen in het noordelijke deel van het plangebied Harselaar-Zuid heeft aangetoond dat het hier gaat om relatief goed geconserveerde nederzettingssporen uit de midden- en late ijzertijd, de laat-Romeinse tijd, de vroege en volle Middeleeuwen.⁵⁶ De nederzettingsterreinen zijn daarnaast nog vrijwel gaaf. Slechts kleine delen zijn door latere groundbewerkingsactiviteiten of bouwwerkzaamheden aangetast. Op basis van het opgeboorde vondstmateriaal kan worden verondersteld dat ook in de andere delen van het plangebied dergelijke bewoningssporen verwacht mogen worden. De archeologische resten bevinden zich onder een 50 tot 80 cm dik plaggendek.

Het booronderzoek heeft tevens aangetoond dat de archeologische resten zich vooral op de hogere delen van het oude dekzandrelief bevinden. In de lagere zones zijn nauwelijks archeologische indicatoren aangetroffen. Dit wil evenwel niet zeggen dat er in deze gebieden ook daadwerkelijk geen sporen aanwezig zijn. Naar verwachting zijn ook hier sporen aanwezig. Deze laten zich echter niet met de toegepaste methode vaststellen.

De oorspronkelijke reliëfverschillen zijn door de vorming van het latere plaggendek grotendeels genivelleerd. Slechts op enkele plaatsen in het terrein manifesteren de hoogteverschillen zich nog duidelijk. Deze omstandigheden hebben voor de archeologie voordelige, maar ook nadelige consequenties. Het belangrijkste voordeel is dat de bewoningsresten zijn afgedekt door een plaggendek en daardoor grotendeels gevrijwaard zijn gebleven van latere, bodemversturende activiteiten. Een belangrijk nadeel is dat de aanwezigheid van een plaggendek de kartering en waardering van archeologische sporen door middel van non-destructief onderzoek bemoeilijkt. Met name grafvelden en sporen van bewoning uit de steentijd zijn moeilijk traceerbaar en kunnen gemakkelijk over het hoofd worden gezien.

De ontwikkeling van de plangebieden Harselaar-Zuid en De Driehoek in Barneveld levert gezien het voorgaande twee belangrijke archeologische problemen op:

- 1 De aantasting van een grotendeels intact (pre)historische landschap waarin zich goed geconserveerde archeologische resten uit verschillende perioden bevinden die bestudeerd kunnen worden in hun landschappelijke context.
- 2 De aantasting van zichtbare en onzichtbare archeologische en andere cultuurhistorische waarden, zoals grondsporen, verkavelingspatronen, oude infrastructuur, historische bebouwing, etc.

3.2 Doelstellingen

Voor het onderzoek kunnen op grond van de geschetste probleemstelling en het potentieel van het onderzoeksgebied de volgende overkoepelende doelen worden geformuleerd:

- 1 Het onderzoek moet bijdragen aan de kennis over de leefwijze van (pre)historische gemeenschappen. Van belang hierbij is het onderzoek naar kennisleemtes in de bewoningsgeschiedenis, met name de Romeinse tijd en vroege Middeleeuwen. Tevens speelt de studie naar de landschapsgenese

⁵⁶ Organisch materiaal (bot, hout, zaden, etc.) is, met uitzondering van houtskool, alleen onder het grondwaterniveau bewaard gebleven.

een rol, waaronder de ouderdom en opbouw van plaggendekken, van de Gelderse Vallei.

- 2 Het onderzoek kan bijdragen aan een beter inzicht in de aard, fysieke kwaliteit en variabiliteit van archeologische verschijnselen in relatie tot de ontwikkeling van het landschap. De aandacht dient uit te gaan naar de specifieke kwaliteit van enerzijds de archeologische waarden en anderzijds de landschappelijke context waarin de archeologische verschijnselen kunnen worden bestudeerd.
- 3 Het onderzoek moet bijdragen aan de ontwikkeling van methoden en strategieën waarmee afgedekte landschappen en/of delen daarvan effectief kunnen worden geïnventariseerd en gewaardeerd.
- 4 Het onderzoek kan een bijdrage leveren aan de uit de archeologische monumentenzorg (AMZ) voortkomende vraagstellingen aangaande (post-) depositionele-, degradatie- en andere processen die van invloed zijn op in de bodem aanwezige archeologische resten.
- 5 De onderzoeksgegevens en -resultaten dienen toegankelijk te worden gemaakt, opdat deze gebruikt kunnen worden voor de beeldvorming over het verleden en de ontwikkeling van instrumenten gericht op het behoud (in situ en ex situ) en beheer van het archeologisch erfgoed.

Naast bovenstaande overkoepelende doelen kunnen de volgende meer specifieke doelstellingen worden geformuleerd:

- 6 Het onderzoek moet resulteren in het veilig stellen van kwalitatief hoogwaardige archeologische en landschappelijke gegevens door onderzoek.
- 7 Het onderzoek dient bij te dragen aan een beter inzicht in de landschappelijke c.q. paleogeografische ontwikkeling van de Gelderse Vallei.
- 8 Het onderzoek dient bij te dragen in een beter inzicht in de aard en variabiliteit van archeologische fenomenen in relatie tot de landschappelijke ontwikkelingen.
- 9 Het onderzoek kan bijdragen in een beter begrip aangaande de factoren die van invloed zijn op de (duurzame) conservering van archeologische resten, zowel in als ex situ.
- 10 Het onderzoek dient te resulteren in kennisvermeerdering door het toegankelijk maken van gegevens en resultaten in de vorm van publicaties en presentaties.

3.3 Vraagstellingen

Op basis van de archeologische verwachtingen binnen het plangebied kunnen de volgende onderzoeksthema's met bijbehorende vraagstellingen worden gedefinieerd:

- 1 De landschappelijke ontwikkeling van het gebied
 - 1a Hoe was de oorspronkelijke (natuurlijke) bodemopbouw?
 - 1b Hoe zag het biotische en abiotische landschap er ten tijde van de bewoning uit?
 - 1c Is er sprake van vernatting (gley, veenvorming) en verdroging (eventueel verstuiving) van het gebied? Zo ja: wanneer en waar?
 - 1d Bevatten de in het onderzoeksgebied gelegen depressies en/of oude beeklopen palaeo-ecologisch materiaal en bevinden zich hier off-site fenomenen, zoals waterputten, dumps en deposities?
 - 1e In hoeverre hebben de landschappelijke omstandigheden een rol gespeeld bij de locatiekeuze? Hoe werd het landschap in de verschillende perioden gebruikt: beakkering, weiden van vee, etc?

Afb. 7 Plaggendek tijdens de opgraving 2002.

- 2 Vroegste bewoning
 - 2a Zijn er aanwijzingen voor (bewonings)activiteiten in het Mesolithicum, het Neolithicum en de bronstijd, en zo ja wat is hun aard, omvang en datering?
 - 2b Bevinden zich in het onderzoeksgebied grafheuvels en/of grafvelden uit deze perioden?
- 3 Bewoning in de late prehistorie, Romeinse tijd en Middeleeuwen
 - 3a Wat is de aard, omvang en datering van de bewoning (structuren, solitaire sporen en activiteitengebieden) in deze perioden?
 - 3b Is er continuïteit van bewoning of zijn er perioden waarin het gebied niet werd bewoond?
 - 3c Zijn er verschillen in landschappelijke situering tussen de bewoning uit uiteenlopende perioden?
 - 3d Wat omvat de materiële cultuur van de verschillende bewoningsfasen? (typochronologie en ontplooiende activiteiten)
 - 3e Welke veranderingen hebben de constructiewijze van huizen en de inrichting van erven in de periode midden-/late ijzertijd ondergaan?
 - 3f Wat is de relatie tussen de bewoning in Harselaar-Zuid en De Driehoek? Gaat het om verschillende nederzettingen of om een zich door een groter gebied verplaatsende nederzetting?
 - 3g Hoe was de voedselvoorziening geregeld, akkerbouw, veeteelt, jacht en visvangst? In welke mate is er sprake van agrarische zelfvoorziening?
 - 3h Is er sprake van uitwisselingssystemen, en zo ja: wat is hun aard en omvang?
 - 3i Bevinden zich in het onderzoeksgebied grafheuvels en/of grafvelden, en zo ja: wat is hun omvang en ouderdom?
 - 3j Is er een relatie tussen de nederzetting uit de volle Middeleeuwen, de latere uit de geschreven bronnen bekende bewoning (Wedichem en de boerderij Wencop) en de nog bestaande erven?
- 4 Genese van het plaggendek
 - 4a Vanaf welk moment en op welke wijze is het plaggendek gevormd?
 - 4b Verraden gebouwplattegronden of activiteitengebieden hun aanwezigheid door vondstconcentraties in (de basis van) het plaggendek?
 - 4c Draagt het vondstmateriaal uit esdekclusters bij aan het inzicht in dergelijke archeologische structuren, en aan de bewoningsgeschiedenis en landschapontwikkeling in hun totaliteit?⁵⁷

⁵⁷ Zie Groenewoudt 2002.

4 Begeleiding en producten

Het grote archeologische belang van Barneveld-Harselaar en De Driehoek is aanleiding tot het formeren van een archeologische begeleidingsgroep. Deze groep bestaat uit T. Poppelaars (sector Behoud ROB), J. van Doesburg en B. Groenewoudt (beide sector Onderzoek ROB).

De taken van de archeologische begeleidingsgroep zijn als volgt beschreven:

- 1 De begeleidingsgroep formuleert het wetenschappelijk kader voor het archeologisch onderzoek.
- 2 De begeleidingsgroep adviseert bij het vertalen van de in het wetenschappelijk kader geformuleerde vraagstellingen in Programma's van Eisen (PvE) en Plannen van Aanpak (PvA).
- 3 Wezenlijke veranderingen van de onderzoeksstrategie worden slechts na overleg met de begeleidingsgroep doorgevoerd.
- 4 De begeleidingsgroep onderzoekt wat de mogelijkheden zijn voor een directe betrokkenheid vanuit de ROB bij het onderzoek (relatie ROB-programma's).

Selectiebesluiten voor wat betreft opgraven van delen van beide plangebieden dienen te worden goedgekeurd door de Archeologische Monumenten Commissie (AMC) van de ROB.

Literatuur

Berendsen, H.J.A., 1997: *Landschappelijk Nederland*, Assen.

Blommesteijn, C.M., H.A., Heidinga, H.H. van Regteren Altena & C.L. Verkerk 1977: *De Veluwe: archeologisch-historische verkenning van de bewoningsgeschiedenis tot 1200*, Amsterdam (IPP Working paper, 4; Historisch Seminarium Werkschrift 14; Project middeleeuwse archeologie en middeleeuwse geschiedenis 1975-1976).

Böhme, H.W., 1974: *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen Elbe und Loire: Studien zur Chronologie und Bevölkerungsgeschichte*, München (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 19).

Boone, W.J. de, 1970-1971: An early Medieval gravefield on the Beumelerberg near Garderen, *BROB* 20-21, 249-92.

Brouwer, M.C., & M. Veenstra 2003: *Puin geruimd van Barnevelds verleden: rapportage veldwerk Barneveld-Harselaar-Zuid* (scriptie AIVU).

Bijlsma, M., & E. Schrijer 2003: *Ede 'De Vallei'*, Bunschoten (ADC-Rapport, 186).

Dijkstra, J., 2001: *Apeldoorn: Van Haefften Kazerne – AAO*, Bunschoten (ADC-Rapport, 99).

Es, W.A. van, 1964: Het rijengrafveld van Wageningen, *Paleoahistoria* 10, 181-316.

Es, W.A. van, R.S. Hulst & K. Greving 1981: Wageningen (gem. Wageningen): vroeg-Middeleeuws grafveld, *JROB* 1981, 74-6.

Es, W.A. van, M. Miedema & S.L. Wynia 1985: Eine Siedlung der römische Kaiserzeit aus Bennekom, Provinz Gerderland, *BROB* 35, 533-652.

Es, W.A. van, 1994a: Volksverhuizingstijd en continuïteit, in: W.A. van Es & W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum tot Dorestad 50 v. C. – 900 n. C.*, Amersfoort, 64-81.

Es, W.A. van, 1994b: Utrechtse Heuvelrug en zuidwest-Veluwerand, in: W.A. van Es & W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum tot Dorestad 50 v. C. – 900 n. C.*, Amersfoort, 242-46.

Glazema, P., 1951: Oudheidkundige onderzoeken in de provincie Gelderland gedurende de jaren 1946 tot en met 1950, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 51, 1-120.

Groenewoudt, B.J., 2002: *Sieving plaggen soils: extracting historical information from a man-made soil*, Berichten ROB 45, 125, 54.

Groenewoudt, B.J., Th. Spek, H.M. van der Velde, I. van Amen, J.H.C. Deeben & D.G. Smeerdijk 1998: *Raalte-Jonge Raan: de geschiedenis van een Sallandse bouwlandkamp*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 58).

Hanraets, A.E.M., 2002: *Rapportage daterend onderzoek, object: Barneveld, Harselaar; waterput*, Amersfoort (RING intern rapport, 2002-108).

- Hazenbergh, T., & S.G. van Dockum 1995: *Archeologische inventarisatie Valleigebied prov. Utrecht, Amersfoort*.
- Heidinga, H.A., 1987: *Medieval settlement and economy north of the Lower Rhine*, Assen/Maastricht.
- Heidinga, H.A., 1990: From Kootwijk to Rhenen: in search of the elite in the Central Netherlands in the Early Middle Ages, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.) *Medieval archaeology in the Netherlands: studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 9-40.
- Hiddink, H.A., 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser: 1^e eeuw voor – 4^e eeuw na Chr.*, Amsterdam (Academisch Poetschrift UvA).
- Holwerda, J.W., 1912: Korte Mededelingen: Het Loo, *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* VI, 73.
- Holwerda, J.W., 1924: De Franken in Nederland, *OMROL* 5, 41-63.
- Hulst, R.S., 1971: Ede, Zuid-Ginkel, in: Archeologische kroniek van Gelderland 1968, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 65, XVI-XVII.
- Hulst, R.S., 1986: Ede, in: Archeologische Kroniek van Gelderland 1985, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 77, 147.
- Hulst, R.S., 1988: Archeologische Kroniek van Gelderland 1987, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 79, 184-208.
- Hulst, R.S., 1989: Archeologische Kroniek van Gelderland 1988, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 80, 141-60.
- Huyts, C.S.T.J., 1992: *De voorhistorische boerderijbouw in Drenthe: reconstructie-modellen van 1300 voor tot 1300 na Chr.*, Arnhem (Stichting Historisch Boerderijonderzoek).
- Meene, E.A. van de, 1984: *Toelichting op de geologische kaart van Nederland, blad 39 West en blad 39 Oost*. RGD, Haarlem.
- Miedema, M., 1974: A native Roman settlement at Ermelo, *BROB* 24, 25-41.
- Modderman, P.J.R., & M.J.G.Th. Montforts 1991: Archeologische kroniek van Gelderland 1970-1984, *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 82, 143-88.
- Nairac, C.A., 1878: *Een oud hoekje der Veluwe*, Barneveld.
- Nairac, C.A., 1882: *Nog een oud hoekje der Veluwe*, Barneveld.
- Nieuwsbulletin KNOB 1959, Archeologisch Nieuws, 41-2.
- Oude Rengerink, J.A.M., 2003: *Plangebied Harselaar-Zuid, gemeente Barneveld: een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-Rapport, 922).
- Oude Rengerink, J.A.M., 2004: *Ontgraving Wencopperweg, Harselaar, gemeente Barneveld: een archeologische begeleiding van de ontgraving*, Amsterdam (RAAP-Rapport, 1035).

Rooijen, C. van, 1993: *Sporen in zand: archeologie tussen de dragline en de computer Ermelo/Horst 1978/1979*, Amsterdam (scriptie IPP, UVA).

Roymans, N., & H. Fokkens 1991: Een overzicht van veertig jaar nederzettingsonderzoek in de Lage Landen, in: H. Fokkens & N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de bronstijd en vroege ijzertijd in de lage landen*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten, 13), 1-19.

Schut, P. 1991: *Een inventarisatie van neolithische bijlen uit Gelderland, ten noorden van de Rijn*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten, 11).

Snieder, F., 1996: Amersfoort-Zielhorst in de prehistorie, in: D.H. Kok, S.G. van Dockum & F. Vogelzang (red.), *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1988-1989*, Utrecht, 27-30.

Snieder, F., 2002: Amersfoort-Nimmerdor, in: D.H. Kok, S.G. van Dockum & F. Vogelzang (red.), *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 2000-2001*, Utrecht 38-9.

Tent, W.J. van, 1985: *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1980-1984*, Utrecht.

Verlinde, A.D., 1994: Een grafveld uit de 5de eeuw v. Chr. Te Raalte, in: F. Barends & H. Hannink (red.), *Over Salland en de Sallanders*, Zwolle, 10-6.

Waterbolk, H.T., 1999: From Wijster to Dorestad and beyond, in: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (eds.), *In discussion with the past: archaeological studies presented to W.A. van Es*, Amersfoort, 107-17.

Willems, W.J.H., 1986: *Romans and Batavians: a regional study in the Dutch Eastern River Area*, Amersfoort.

Willemse, N.W., 2003: *Plangebied De Driehoek, gemeente Barneveld: een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-Rapport, 967).

Ypey, J., 1959: De verspreiding van vroeg-middeleeuwse vondsten in Nederland, *BROB* 9, 98-118.

Ypery, J., 1962-1963: Die Funde aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld Huinenveld bei Putten im Museum Nairac in Barneveld, *BROB* 12-13, 99-152.

Ypey, J., 1973: Das Frankische Gräberfeld zu Rhenen, prov. Utrecht, *BROB* 23, 289-312.

Ypey, J., 1978: La chronologie du cimetière franc de Rhenen (Pays-Bas, Provence d'Utrecht), in: M. Fluery & P. Périn, *Problèmes de chronologie relative et absolue concernant les cimetières mérovingiens d'entre Loire en Rhin*, Paris.

